

ДОВУКІВСЬКИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ

СЕРБСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

Сучасний етап розвитку мовознавства відзначається увагою до проблеми інформації, зокрема не тільки її сприймання й опрацювання, але і збереження.

До збереження інформації має пряме відношення і така галузь сучасної лінгвістики, як лексикографія – друкована та електронна, бо словники зберігають і надають своїм користувачам не тільки фонетико-граматичну та лексико-семантичну характеристику слова, а й фіксують також графічні та орфографічні особливості представлення мовних явищ.

Особливо цікаві щодо цього тлумачні словники. Питання створення і вдосконалення тлумачних словників, встановлення мети і завдань тлумачної лексикографії стали особливо актуальними в ХХ столітті і зберігають свою важливість сьогодні, про що свідчать праці численних слов'янських лінгвістів ХХ і ХХІ століть (Л.В. Щерби, С.І. Ожегова, Н.Ю. Шведової, Ю.Д. Апресяна, П.І. Горецкого, А.А. Москаленка, В.М. Русанівського, В.В. Німчука, В.В. Дубічинського, П. Івича, М. Пешикана, Д. Гортан-Премк, С. Ристич, Б. Станковича).

Слід підкреслити, що тема нашого дослідження стосується не тільки власне лінгвістичних питань, але й питань культури, оскільки сам об'єкт дослідження – словник – не лише засвідчує своєю появою досягнення мовою певного рівня розвитку, але й відбиває рівень національної культури народу, який є носієм цієї мови. Особливості історії розвитку культури і національної самосвідомості народу багато у чому є визначальними для розвитку лексикографії, зокрема тлумачної, у кожній країні.

Відзначимо, що факти, пов'язані зі словниковою справою у південних слов'ян, описані вже в «Истории славянской филологии»

І.В. Ягича, вперше виданій на початку ХХ століття (1910) [9]. Однак праці, безпосередньо присвячені проблемі вивчення довуківського періоду в сербській лексикографії, з'явилися тільки в кінці 50-х – початку 60-х рр. ХХ ст. На цей час припадають перші спроби укладання оглядів сербсько-хорватської лексикографії. Це праця С. Мусуліна «Hrvatska i srpska leksikografija», видана у Загребі в 1959 році [6], а також стаття «Leksikografija kod Hrvata, Srba i Crnogoraca», яку написав для п'ятого тому енциклопедії «Югославія» хорватський учений В. Путанец [7].

У східнослов'янській лінгвістиці розгляду цієї проблеми було присвячено статтю О.І. Трофімкіної «Краткий обзор истории сербско-хорватской лексикографии» (1965) [8]. У цій праці, проте, сербський матеріал практично відсутній, оскільки дослідниця спиралася більшою мірою на праці хорватських лінгвістів.

Не можна не згадати тут і перший бібліографічний твір, що містить найбільш повний перелік праць сербсько-хорватської лексикографії – працю американського лінгвіста Ричарда Леванськи «A Bibliography of Slavic Dictionaries». З 1959 по 1962 рр. було видано три томи цього дослідження, охопившого лексикографію всіх слов'янських народів. Сербсько-хорватській лексикографії було присвячено один з розділів другого тому [5].

У 70-х – 80-х рр. з'явилась низка статей, присвячених окремим словникам – як опублікованим задовго до «Сербського словника» [2, с. 183-197], так і виданим практично в один час з ним [4, с. 195-207]. І все ж, узагальнюючих праць не було опубліковано і в цей період.

Існуюча прогалина була частково заповнена монографією відомого московського дослідника сербської мови В.П. Гудкова «Сербская лексикография XVIII века» [3], в якій автором проаналізовано 10 лексикографічних праць названого періоду. Щоравда, серед них тільки Анонімний віденський словник 1790-1791 рр. є окремим

лексикографічним твором, а всі інші входять до складу якоїсь іншої праці, навчальної чи наукової. Так, латинський «Словник» Захарія Орфеліна є додатком до ним же укладеного «Латинського букваря» (1766); таку ж функцію виконує і словник у підручнику латинської мови, виданому Орфеліним у 1767 році; словник німецької мови входить до складу «Німецької граматики» Стефана Вуяновського (1767) і т.д.

Як бачимо, період сербської лексикографії до Вука Караджича до цього часу недостатньо досліджений; узагальнюючи відомі сьогодні факти, можемо сказати про цей період наступне.

До XVIII століття поява у словниках сербського мовного матеріалу була рідкісною. При цьому словники, у яких був представлений сербський матеріал, як правило, були багатомовними. Наприклад, такими, як анонімний рукописний «Arapsko-perzijsko-grcko-srpski frazeoloski rjesnik», появу якого датують кінцем XV століття [7].

Поява перших словників на сербських територіях відноситься на XVIII ст. і значною мірою обумовлюється потребою вивчення іноземних мов. Словники цього періоду – це двомовні лексикони з сербською частиною. Як правило, вони входили до складу окремих навчальних (буквар, підручник іноземної мови) або наукових (граматика іноземної мови) праць.

Першим із відомих ученим сербських словників того часу є рукописний «Лексиконъ немецкій і славеносербській», виявлений у збірці, яка нині зберігається у фондах белградської «Народної бібліотеки Сербії». У 1741 році цей словник було переписано рукою чотирнадцятилітнього підлітка Йована Раїча, знаменитого у майбутньому сербського історика і літератора [3, с. 5]. Сербська дослідниця Ірена Грицкат установила, що оригінал словника, відомого за списком Раїча, був створений у перші роки діяльності у Воєводині російських і українських учителів, тобто у другій чверті XVIII ст., а укладачем його

був виходець з Росії, можливо українець чи білорус, який володів і російською і російсько-церковнослов'янською мовами [1, с. 156].

Цей словник – двомовний навчальний німецько-слов'яно-сербський лексикон. У німецькій його частині лексеми наведено не в оригінальному латинському написанні, а в кириличній транслітерації. Тлумаченням є тільки слов'янський аналог німецького слова. Наведемо кілька прикладів словникових статей цього словника:

ихъ пераубе, неме абъ обнажаю;
фиръ анъ штатъ за, про;
діе шанде, діе шмах поношение;
фром, ауфрихтигъ постоянный [3, с. 7].

У 1766 році вже згадуваний тут відомий сербський просвітитель XVIII ст. Захарій Орфелін видав «Латинський буквар», однією із складових частин якого був короткий двомовний латинско-сербський «словник», що містив 1163 словникових статті [3, с. 16]. До кожного латинського слова у словникових статтях словника подано як тлумачення одне, іноді два-три слов'яносербських еквіваленти. Напр.:

Equus конь
Fenestra окно, пенжеръ, прозоръ
Iter, Via путь, дорога

Як видно з прикладів, граматичні й інші позначки у словнику «Латинського букваря» відсутні, так само, як і в рукописному словнику 1741 р.

Словник є і у виданому Орфеліним підручнику «Первые начатки латинского языка» (1767), а також у першій у сербів «Німецькій граматиці» Стефана Вуяновського (1767) (двомовний німецько-слов'яносербський словник, 4800 статей), і у книзі Сави Лазаровича «Начало учения хотящимъ учиться писмені нѣмецкими» (1774), що є

навчальним посібником для вивчення німецької мови (тематичний німецько-слов'яносербський словник, 37 розділів (напр.: «О годинѣ и годишныхъ временахъ», «О мужских одѣянияхъ, хальбинахъ» і т.д., 1500 статей); словникову частину містять також «Грамматика італіанская ради употребленія иллирической юности» Вікентія Лустині (1794) (двомовний «Рѣчникъ италіано-иллирической»), «Венгерская грамматика г. Георгия Саллера...», перекладена на слов'яносербську Георгієм Петровичем у 1795 році (перекладний угорсько-слов'яносербський словник, 1429 лексем) [3].

Унаслідок такого становища, параметри словників перебували у залежності від тих праць, складовими частинами яких вони вважалися. По-перше, вони не були великими за обсягом, оскільки не являли собою окремі видання. По-друге, їх структура і лексичний склад значною мірою підпорядковувалися завданням навчального посібника або граматики, і пов'язувалися з лексикою введених у нього матеріалів. Наприклад, у словнику, розміщеному в «Німецькій граматиці» Стефана Вуяновського, словниковий матеріал розподілявся за частинами мови (I. Іменники; II. Прикметники, а також числівники і прислівники; III. Дієслова) [3, с. 62].

Підкреслимо також, що, як правило, в таких словниках були відсутні не тільки граматичні, але і взагалі будь-які позначки. Винятком були тільки словник з підручника «Первые начатки латинского языка» і німецький словник Сави Лазаровича.

Перший з них – це короткий, перероблений сербський варіант випущеного в 1746 р. у Петербурзі «Целлариева краткого лексикона» (латинсько-німецького словника Христофора (Кристофа) Целларія з додаванням російських лексичних еквівалентів). При опрацюванні з цього видання були запозичені граматичні позначки (наприклад, рід іменників) і початкові форми тлумачених латинських слів:

Cassis, idis, f. Шлемъ, шишакъ, железная капа der Helm, die

Sturmhaube;

Castigo, avi, atum, age наказываю, каштигуемъ, карамъ ich züchtige.

У другому ж, вперше в довуківській сербській лексикографії, над слов'яносербськими відповідниками німецьких слів проставлено акценти:

Der Wirbel-Wind віхррь, віхоррь, віхарь;

Der Regen кúша, дóждь;

es regnet кúша úдеть, дóждить.

Першою окремою лексикографічною працею (не складовою частиною якогось підручника) став «Нїмецькій и сербській словарь на потребу сербскаго народа въ Кралевскихъ Державахъ», опублікований віденським видавцем І. Курцбеком у 1790 – 1791 рр.

Цей словник є найбільшим за обсягом сербським словником XVIII ст. Він складається з двох частин. Перша частина – це німецько-«іллиричний» словник (Deutsch-illirisches Wörterbuch), який мав 719 сторінок основного тексту, друга – «Славено-сербській и нїмецький лексиконъ» – 326 сторінок. Ім'я укладача в книзі не назване і достовірно не встановлено.

Довгий час цей словник оцінювався славістами як дуже бідний і некритичний, відмічалось, що сербські елементи в ньому не відіграють значної ролі, розсіяні у масі «слов'янських» та російських¹ слів. Проте, ґрунтовне дослідження словника свідчить, що такі оціночні судження про його лексику є неправомірними, або, зрештою, недостатніми. Говорячи про значення цього видання для наступного розвитку сербської лексикографії, відзначимо, що в останні роки як сербськими, так і зарубіжними вченими не раз підкреслювався факт його використання

¹ Услід за П. Шафариком, який схарактеризував словник як «дуже бідний і некритичний», таку оцінку дають словнику Б Унбергаун і П. Івич. Останній, проте, зазначає, що словник цей залишається фактично недослідженим [2].

Вуком Караджичем при праці над першим виданням свого словника. Так, наприклад, В.П.Гудков пише: «Віденський слов'яносербський словник 1790-91 рр., безперечно, сильно полегшив працю лексикографу-початківцю, яким був Вук у 1816-17 рр., і послужив ефективним посібником, що прискорив роботу над новаторським «р'єчником» Караджича» [3, с. 176].

Безумовний інтерес з точки зору лексикографічної думки становлять також нездійснені проекти видання сербських словників.

Про один з таких проектів розповідав сам Вук. У двох номерах щотижневої газети «Пештанско-Будимский скоротеча» за 1842 рік він надрукував статтю «Настоящая причина и начало собирания наших народных песен», у якій описав, як Митрополит Карловацький Стефан Стратимирович одержав одного разу лист від відомого німецького історика і філолога Августа Шльоцера, в якому той висловлював жаль, що немає сербського словника і граматики сербської та болгарської мови, і що задумав він укласти словник. Про характер словника і поданий у ньому матеріал ми дізнаємося зі слів Вука, який пише, що митрополит мав намір видати Російсько-слов'янський словник так, щоб, «зібравши із сербських книг слова, яких немає ні в російській, ні в слов'янській мові, укласти їх у словник». Отже, щодо чистоти зібраного у словнику сербського матеріалу, він для свого часу повинен був стати явищем винятковим.

Кожен з наближених до митрополита і освічених архімандритів та єпископів повинен був брати участь у цьому заході, при цьому розподіл матеріалу було зроблено досить оригінально: кожен узявся збирати слова на початкові букви свого імені та прізвища. Так, архімандрит Лукіан Мушицький взявся збирати слова з початковими літерами Л і М; єпископ Іосиф Путник – слова з початковими літерами И та П и т. д. Проте, єпископ Путник швидко відмовився від участі у цьому заході,

аргументувавши своє рішення тим, що у сербській мові найбільше слів починається з літери П, а тому розподіл праці зроблено неправильно. Його підтримали й інші автори проекту, і справа закінчилася невдачею.

Підсумовуючи, скажемо, що твердження про повну відсутність сербських словників до Вука Караджича є невірним. Вже з кінця XV століття сербський матеріал зустрічається в окремих рукописних словниках. У період з XVIII до початку XIX ст. сербськими лексикографами було створено більше десяти різних лексикографічних праць.

Разом з тим, Словнику Вука властиві певні риси, за якими він суттєво відрізняється від словників сербської лексикографії довуківського періоду:

1. Як свідчить проаналізований матеріал, більшість сербських словників того часу були додатками до навчальних посібників (букварів, підручників, граматик), тобто працями, основна мета яких – допомогти носіям сербської мови в освоєнні мов іноземних – латинської, німецької або угорської. Отже, основна функція словників-додатків теж виявлялась допоміжною. Сербський матеріал у них виконує другорядну функцію. Він тільки виступає засобом, який сприяє розумінню матеріалу іншомовного.

Словник Вука не є другорядним посібником чи допоміжним додатком. Це окрема лексикографічна праця, у якій сербський матеріал займає провідне місце, а латинська і німецька частини словника лише сприяють розумінню цього матеріалу.

2. Двомовність. Ця риса довуківської лексикографії пов'язана з першою. Двомовність, точніше – навіть тримовність, властива і словнику Вука. Але причини цієї двомовності у словниках до Вука і у Вуківському словнику також різні. Усі словники довуківської епохи (у тому числі і єдиний самостійний словник 1790-1791 рр.) побудовані як класичні двомовні (перекладні) словники, і з цим пов'язана та допоміжна функція,

яку виконує в них сербська частина. Остання введена з метою допомогти носієві сербської мови у розумінні та вивченні іноземної мови (наприклад, латинської або німецької). На цю функцію вказує у своїй монографії і В.П. Гудков: «Поява словників у сербів була зумовлена потребою вивчення іноземних мов» [3, с. 4]. Вук, навпаки, ввів у свій словник латинську і німецьку частину, щоб зробити сербський матеріал доступним не лише слов'янській, але, перш за все, європейській суспільній і науковій аудиторії.

3. Неоднорідність словникового складу. Щодо словникового складу, то всі сербські словники до Вука певною мірою включають елементи, що не є для сербської мови споконвічними. Це русизми, церковнослов'янізми, слова-новотвори, авторами яких часто були самі укладачі словників. Наявність цих елементів у сербських словниках того часу можна пояснити власне лінгвістичними та культурно-історичними чинниками.

До перших можна віднести:

1) Бідність словникового запасу самого автора (ситуація, коли еквівалент до іноземного слова у сербській мові вже існував, але авторові словника не був відомий).

2) Відсутність у сербській мові необхідного еквівалента, пов'язана, як правило, з відсутністю самого предмета або явища, позначуваного іноземним словом.

3) Не можна не враховувати і той факт, що неспоконвічні елементи могли перейти у словник з друкованих або рукописних джерел, якими користувався автор при його укладанні.

Можна твердити, що наявність у довуківських словниках неспоконвічних елементів (перш за все русизмів і слов'янізмів) була обумовлена самим ходом розвитку сербської культури XVIII – початку XIX століття, у якому значну роль відігравали саме російські і слов'янські елементи, які знайшли своє безпосереднє відбиття як у сербській культурі

з її прагненням до зближення з російською культурою і орієнтацією на православ'я), так і у самій сербській літературній мові того часу.

Щодо Вука, то його словник вирізняється чіткою послідовністю при відборі мовного матеріалу. Реєстр словника відзначається винятковою мовною чистотою – як у перше, так і у друге видання Караджич уводив тільки народну лексику.

Таким чином, «Сербський словник» дійсно виступив певною межею у розвитку сербської лексикографії. Аналіз довуківського періоду розвитку словникової справи у сербів переконливо свідчить: спираючись на досвід своїх попередників, Вук Караджич створив свій словник на абсолютно інших принципах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грицкат И. Један немачко-славеносрпски речник – препис Јована Раића из 1741. Год / И. Грицкат// Јужнословенски филолог. – Књ. ХХІХ. – Св. 1-2. – Београд, 1972. – С. 142-159.
2. Гудков В. П. Из истории сербской лексикографии (Венский словарь 1791г.) / В. П. Гудков// Исследования по сербскохорватскому языку. – М. : Наука, 1972. – С. 183-197
3. Гудков В. П. Сербская лексикография XVIII в. / В. П. Гудков. – М. : Изд-во МГУ, 1993. – 177 с.
4. Јерковић Ј. Словар виноделца Прокопија Болића/ Ј. Јерковић // Лексикологија и лексикографија. – Београд-Нови Сад : Институт за српски језик, Матица српска, 1984. – С. 195-207.
5. Lewanski R.C. A Bibliography of Slavic Dictionaries. – Vol.II.: Belorussian, Bulgarian, Czech, Kashubian, Lusatian, Old Church Slavic, Macedonian,

- Polabian, Serbocroatian, Slovak, Slovenian, Ukrainian / R.C. Lewanski. – New York : The New York Public Library, 1962. – XVII, 366 p.
6. Musulin S. Hrvatska i srpska leksikografija / S. Musulin // Filologija. – 1959. – Knj.2. – S. 41-63.
7. Putanec V. Leksikografija kod Hrvata, Srba i Crnogoraca / V. Putanec // Enciklopedija Jugoslavije. – Т. 5. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1955. – S. 609-612.
8. Трофимкина О. И. Краткий обзор истории сербскохорватской лексикографии / О. И. Трофимкина // Очерки по словообразованию и словоупотреблению. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1965. – С. 133.
9. Ягич И. В. История славянской филологии / И. В. Ягич. – Спб. : Изд. ОРЯС РАН, 1910. – 961 с. – (Энцикл. слав. филологии; Вып. 1).